

Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad

J. C. Visser

Inleiding

Een bijdrage aan het onlangs verschenen deel 'Bewoningsgeschiedenis' van de Atlas van Nederland¹ was aanleiding voor een beperkte studie naar de dichtheid van de bevolking van de steden in ons land in het midden van de zestiende eeuw en het derde kwart van de zeventiende eeuw. In samenhang met een kaart waarop de ruimtelijke ontwikkeling van ongeveer 120 steden gedurende de late middeleeuwen en de nieuwe tijd is uitgebeeld zijn in genoemd deel van de Atlas een tweetal grafieken opgenomen waarin voor de jaren 1560 en 1675 de relatie is aangegeven tussen de oppervlakte van de verschillende op de kaart aangegeven steden en de corresponderende inwonertallen.² De grafiek voor 1560 is — in enigszins herziene vorm — in dit artikel afgedrukt als figuur 1.*

Een aanvullend onderzoek heeft geleid tot het construeren van een gelijksoortige 'dichtheids'grafiek voor het jaar 1400. Deze grafiek is opgenomen als figuur 2. Vergelijking van de grafieken voor 1400 en 1560 laat onder meer zien in hoeverre gedurende de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw verschuivingen zijn opgetreden in de dichtheid van de bevolking in de verschillende steden, alsmede de orde van grootte van deze verschuivingen. Een dergelijke vergelijking brengt een belangrijk aspect naar voren van de stedelijke ontwikkeling in ons land tegen het einde van de middeleeuwen: de relatie tussen de groei van de bevolking en de ruimtelijke expansie van de stedelijke nederzettingen.

Dit verslag van het als een 'vingeroefening' te beschouwen onderzoek beperkt zich tot het geven van de bereikte cijfermatige resultaten en een beschrijving van de wijze waarop deze resultaten zijn verkregen. Van een verklaring van de in het navolgende te signaleren ontwikkelingen in de relatie tussen bevolkingsgroei en ruimtelijke expansie van de steden is afgezien, omdat op grond van de hier verzamelde gege-

vens het geven van een dergelijke verklaring niet goed mogelijk is. Nader onderzoek naar de factoren die in een bepaalde periode (hier de vijftiende eeuw) van invloed zijn geweest op de groei van de (stedelijke) bevolking en naar de factoren die — in hetzelfde tijdsbestek — bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke expansie van de verschillende steden is hiervoor noodzakelijk. Immers, over wat wij nu noemen 'de ruimtelijke ordening', dat wil zeggen de bestuurlijke en politieke besluitvorming omtrent stedenbouwkundige (ruimtelijke) ontwikkelingen met de afweging van de hierbij in het geding zijnde belangen, is voor wat betreft de laat-middeleeuwse stad nog weinig bekend.

Als een soort van toegift op de hier gepresenteerde resultaten van het onderzoek wordt in de laatste paragraaf een (grove) schatting gegeven van het aantal 'stedelingen' binnen onze huidige staatsgrenzen in de jaren 1200 en 1300.

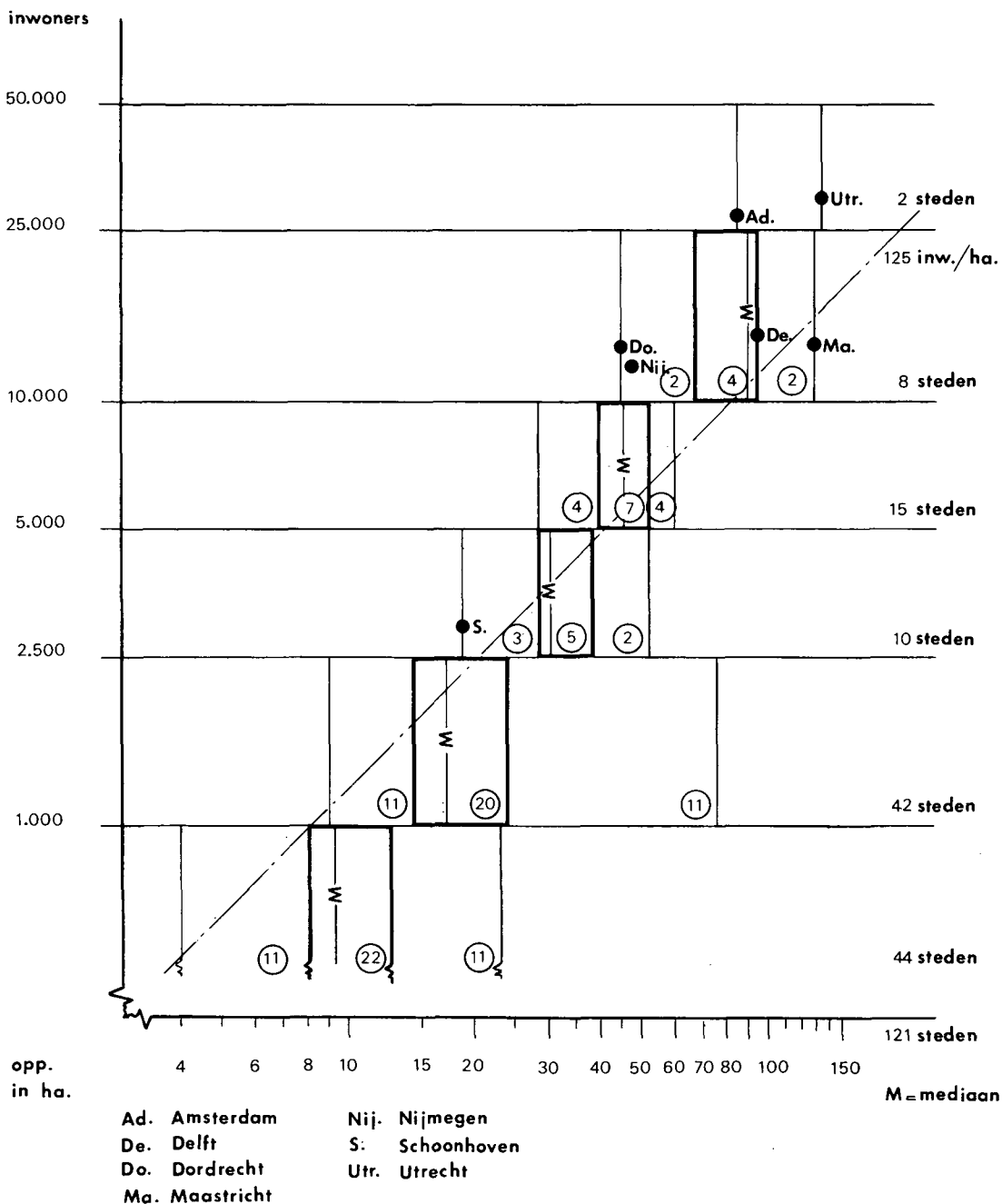
Achtereenvolgens zullen worden behandeld: de selectie van de in beschouwing genomen steden, de opzet van de grafieken voor 1560 en 1400 (figuren 1 en 2), de omvang van de stedelijke bevolking in 1560 en 1400, de dichtheid van de bevolking in 1560 en 1400 (figuren 3 en 4) in samenhang met de 'groeimodellen' van enige steden (figuur 5), en een schatting van de omvang van de stedelijke bevolking in de jaren 1200 en 1300.

De selectie van de steden (zie ook de bijlage)

De oppervlakte van de steden in 1560 is bekend aan de hand van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer.³ Aan de hand van deze stedenatlas is de selectie gemaakt van de stedelijke nederzettingen in dat jaar. Volgens de in 1559 aan Van Deventer verstrekte vrijgeleide moest hij 'visiteren, meten ende bescreyven alle de steden van onsen landen van herwertsovere, mitsgaders die rivieren ende omliggende vleccken ende dorpen'.⁴ Welke criteria Van Deventer bij zijn keuze van de te tekenen steden heeft gehanteerd, is niet bekend. Het bezit van stadsrechten zal zeker van belang geweest zijn, gezien het in de atlas opgenomen zijn van plattegronden zoals die van het Noordhollandse Grotebroek. Dit 'streekdorp' alsmede enige andere

* De figuren zijn getekend door de heer B. C. Weidema te Delft.

Bevolking in de laat-middeleeuwse stad

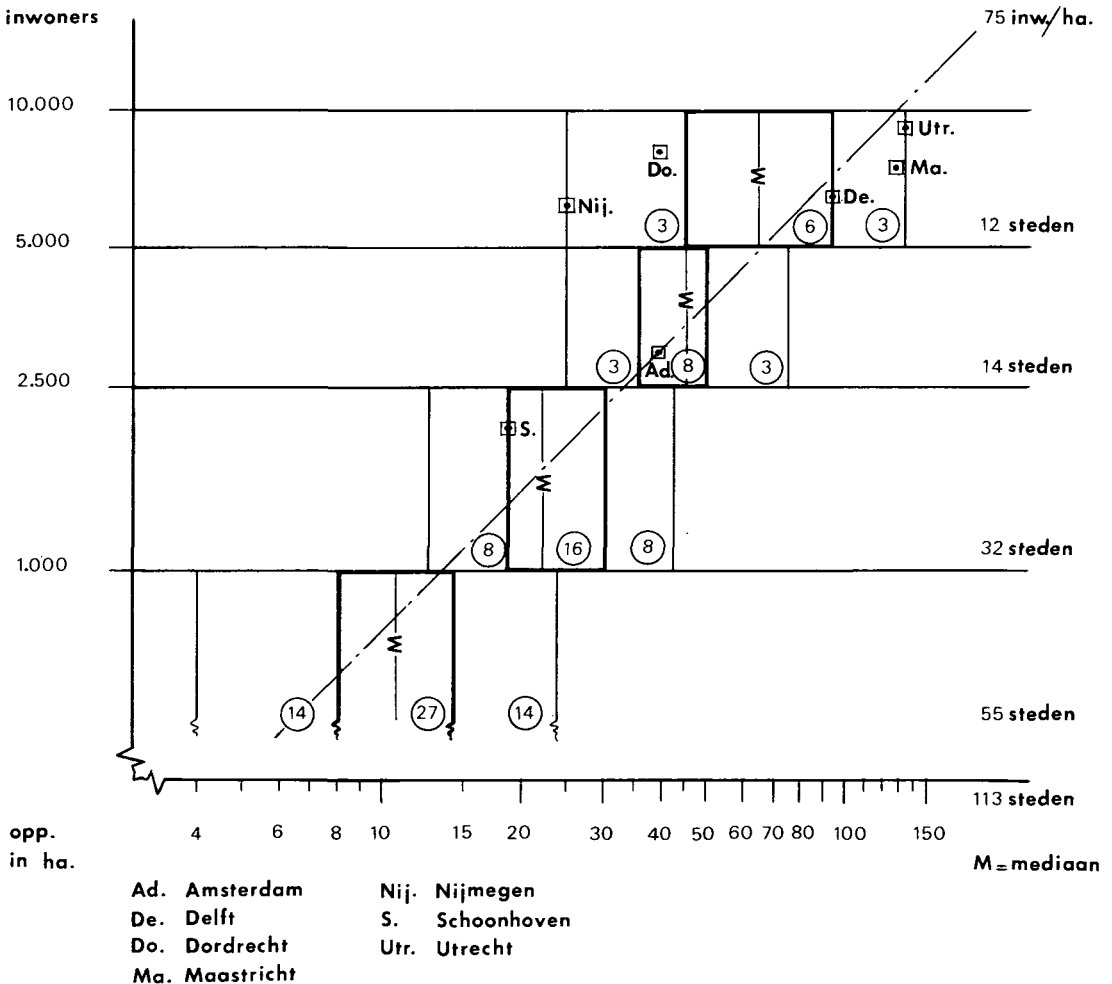

Figuur 1. Relatie tussen oppervlakte stedelijk gebied en inwonertal in 1560

twijfelgevallen, zoals de smalsteden Westkapelle en Arnemuiden op Walcheren, zijn niet in de berekeningen meegenomen. Wel is dit het geval met enige steden in Noord-Brabant en Limburg die in de stedenatlas ontbreken.⁵ Het zijn Breda, Grave, Maastricht, Sittard en Nieuwstadt. Het aantal voor 1560 beschouwde steden (inclusief het in 1631 verlaten Reimerswaal) komt zo op 121. De bijlage geeft een overzicht van deze steden. Voor het bepalen van het aantal steden in de jaren 1400, 1300 en 1200 is – in navol-

ging van Van Deventer – het ‘stadsrecht’ als belangrijk criterium gehanteerd. Daarnaast is echter ook bezien of in één van de genoemde jaren de nederzettingen anderszins enig stedelijk karakter hebben bezeten.⁶ Uitgaande van de 121 steden in 1560 blijken dan in 1400 113, in 1300 50 en in 1200 19 nederzettingen als ‘stad’ te kunnen worden aangemerkt. Deze steden zijn eveneens in de bijlage aangegeven.

Figuur 2. Relatie tussen oppervlakte stedelijk gebied en inwonertal in 1400

De opzet van de grafieken voor 1560 en 1400 (figuren 1 en 2)

Op de horizontale as is per stad de oppervlakte in hectares van het stedelijk gebied afgezet; op de verticale as de corresponderende inwonertallen, gegroepeerd in een zestal klassen. In verband met de leesbaarheid van de grafieken zijn per bevolkingsklasse slechts de steden aangegeven met de kleinste en de grootste oppervlakte. Per bevolkingsklasse blijkt de spreiding van de verschillende steden vrij groot te zijn. Daarom is voor iedere klasse de mediaan aangegeven. Links en rechts van deze mediaan liggen een gelijk aantal steden. Voorts is per bevolkingsklasse de spreiding aangegeven van de helft van het aantal steden ter weerszijden van de mediaan. Hieruit blijkt in hoeverre de steden qua oppervlakte rond de mediaan zijn geconcentreerd. Zo blijken bijvoorbeeld in 1560 bij de 44 stadjes met minder dan 1000 inwoners er 22 een oppervlakte te bezitten tussen de 8 en 12 ha tegen 11 stadjes met een oppervlakte tussen de 4 en 8 ha en eveneens 11 stadjes tussen de 12 en 22 ha. De schalen van de grafieken zijn logaritmisch; de schuine lijn in iedere grafiek geeft de gemiddelde dichtheid aan van alle steden en stadjes tezamen voor het bepaalde jaar.

De in de grafieken verwerkte gegevens

De grafiek voor 1560

Voor het berekenen van de oppervlakte van de verschillende steden in 1560 is, zoals eerder werd aangegeven, gebruik gemaakt van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer. De gemeten oppervlakte heeft betrekking op het stedelijke gebied binnen de stedelijke verdedigingswerken.⁷

Bij het bepalen van de omvang van de bevolking in de verschillende steden in 1560 zijn de gegevens van Van der Woude voor 1525 als uitgangspunt genomen.⁸ Deze gegevens hebben betrekking op steden met meer dan 2.500 inwoners. De inwonertallen van de grotere steden (met meer dan 10.000 inwoners) zijn zoveel mogelijk voor het jaar 1560 geactualiseerd.⁹ Voor de splitsing van de steden met minder dan 2.500 in de grootteklassen: minder dan 1.000 inwoners en 1.000-2.500 inwoners, is gebruik

gemaakt van de kaart 'Nederland omstreeks het jaar 1550' van de hand van Keuning in de (eerste) Atlas van Nederland.¹⁰ De door Keuning geschatte inwonertallen lijken echter in het algemeen aan de hoge kant.¹¹ Enige stadjes, die door Keuning zijn ingedeeld in de klasse van 1.000-3.000 inwoners, zijn daarom hier ondergebracht in de laagste klasse: de stadjes met minder dan 1.000 inwoners.

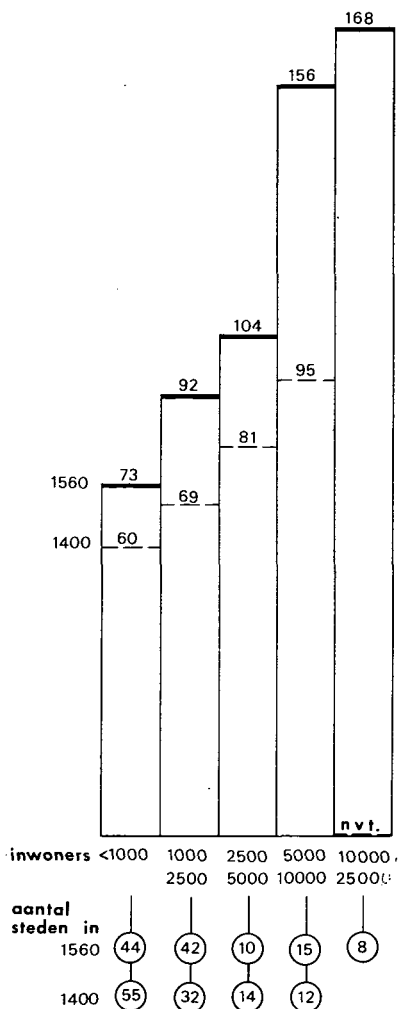
Overigens is bij dit onderzoek in alle gevallen waarin er twijfel aanwezig was of een stad in een 'hogere' of 'lagere' klasse ingedeeld zou moeten worden, gekozen voor de 'lagere' klasse. Bij het berekenen van de dichtheid van de bevolking wordt namelijk de oppervlakte van het stedelijk gebied binnen de ommuring of omgrachting als tweede grootheid gebruikt. Buiten de verdedigingswerken waren echter ook stedelingen woonachtig, zij het dat in de meeste gevallen dit aantal procentueel gezien niet bijzonder groot geweest zal zijn.¹² Evenwel: de omvang van de totale bevolking gerelateerd aan de oppervlakte stedelijk gebied binnen de verdedigingswerken zal altijd leiden tot een te hoge dichtheid van de bevolking binnen de stedelijke gewesten. Door bij 'twijfelgevallen' voor de lagere klasse te kiezen is dit euvel enigszins gecorrigeerd.¹³

De 'inschaling' van de 121 steden voor wat betreft het inwonertal geeft voor 1560 het volgende resultaat (zie ook de bijlage):

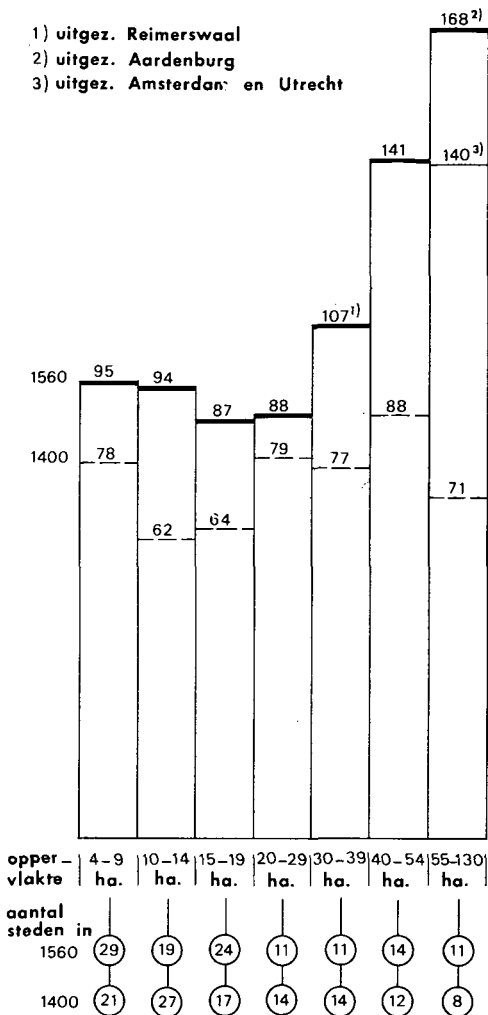
minder dan 1.000 inwoners	44 steden
1.000- 2.500 inwoners	42 steden
2.500- 5.000 inwoners	10 steden
5.000-10.000 inwoners	15 steden
10.000-25.000 inwoners	8 steden
meer dan 25.000 inwoners	2 steden
totaal	121 steden

De grafiek voor 1400

De indeling naar oppervlakte van de (113) steden in 1400 geeft niet veel moeilijkheden. De stadsuitbreidingen van de grotere steden in de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw zijn vrij nauwkeurig bekend. Bekend zijn ook de steden die in deze periode voor de eerste maal werden versterkt, zoals Goes, dat zijn omvesting verkreeg ingevolge een privilege van 1417. Enige moeilijkheden geven

Figuur 3. Aantal inwoners per hectare in 1400 en 1560 per grootteklasse naar inwonertal

Figuur 4. Aantal inwoners per hectare in 1400 en 1560 per grootteklasse naar oppervlakte stedelijk gebied

de – veelal zeer kleine – stadjes zonder muren, wallen of grachten. Aangenomen mag worden dat deze stadjes in de anderhalve eeuw tussen 1400 en 1560 enige expansie hebben gekend. Afhankelijk van de oppervlakte in 1560 is per stadje 3 tot 5 ha van de oppervlakte in 1560 afgetrokken.¹⁴

Meer problemen geeft de verdeling van de steden naar de omvang van de bevolking. Er van uitgaande dat de qua inwonertal grootste stad in ons land – Utrecht – in 1400 de 10.000 inwoners niet heeft gehaald,¹⁵ kan de verdeling

plaatsvinden in vier grootteklassen: minder dan 1.000 inwoners, 1.000-2.500 inwoners, 2.500-5.000 inwoners en 5.000-10.000 inwoners. Met enige voorzichtigheid zijn de inwonertallen te bepalen van de steden, die in 1400 tussen de 5.000 en 10.000 inwoners gehad moeten hebben. Voor de 12 steden in deze klasse zijn de geschatte inwonertallen gegeven in de bijlage.¹⁶

Vervolgens is nagegaan van welke steden met in 1560 een inwonertal boven de 5.000 aangenomen mag worden, dat deze in 1400 minder dan 5.000 inwoners hebben gehad. Dit blijken

er 10 te zijn. Er voorts van uitgaande dat 3 steden zowel in 1560 als in 1400 in het bezit waren van 2.500 tot 5.000 inwoners, alsmede dat Aardenburg in 1400 eveneens tot deze grootteklasse behoorde, kan het aantal steden in de klasse 2.500-5.000 inwoners bepaald worden op 14.

Mede gezien de indeling in grootteklassen die Keuning gemaakt heeft voor 1475,¹⁷ is het aantal stadjes met minder dan 1.000 inwoners vastgesteld op 55. Voor de klasse 1.000-2.500 inwoners resteren dan 32 stadjes.

De indeling voor 1400 ziet er als volgt uit:

minder dan 1.000 inwoners	55 steden
1.000- 2.500 inwoners	32 steden
2.500- 5.000 inwoners	14 steden
5.000-10.000 inwoners	12 steden
totaal	113 steden

De totale omvang van de bevolking binnen de beschouwde stedelijke gebieden in 1560 en 1400

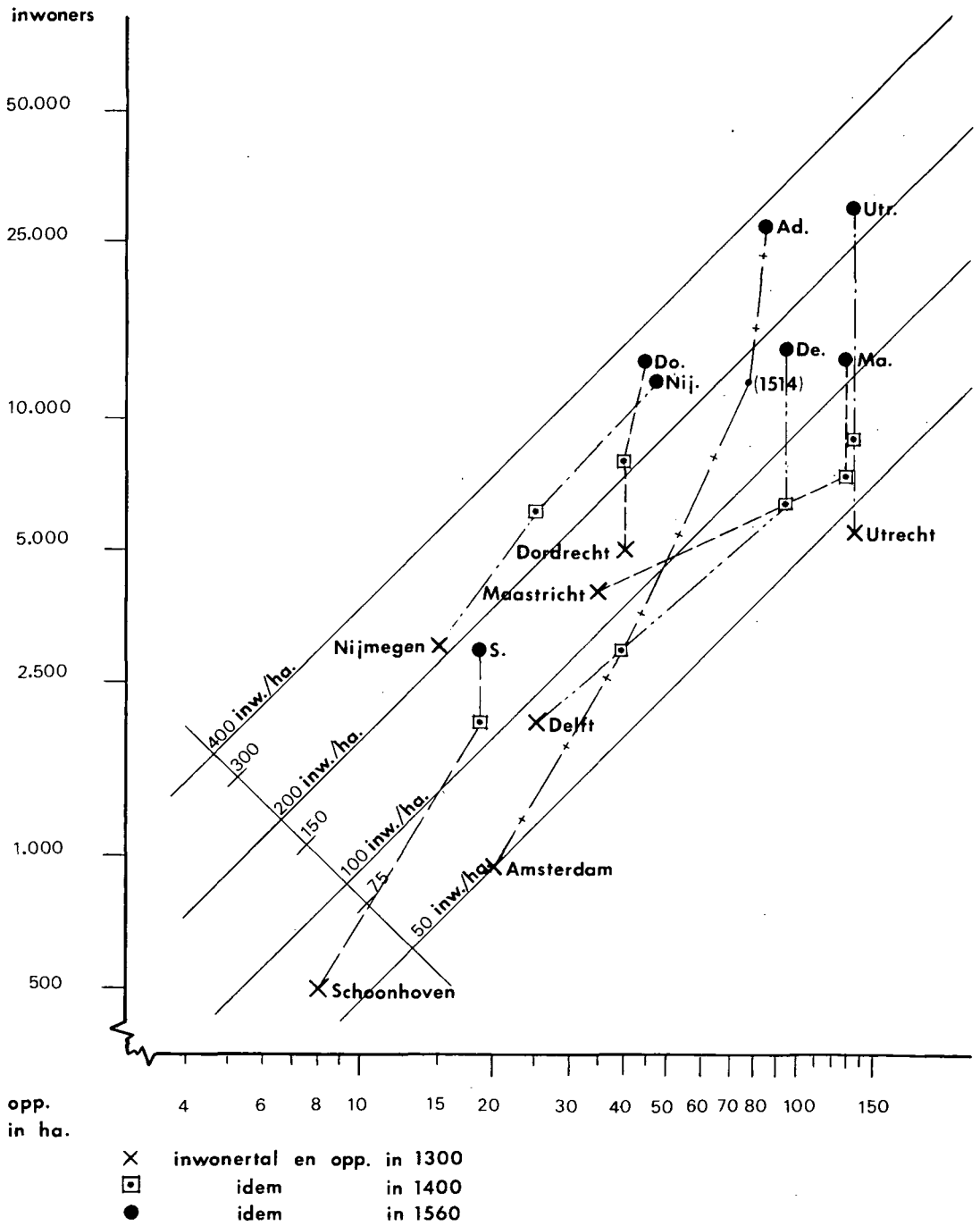
Van de steden in de hoogste bevolkingsklassen (voor 1560 meer dan 10.000 inwoners, voor 1400 meer dan 5.000 inwoners) is het inwonertal per stad vastgesteld (zie bijlage). Voor de lagere klassen is gebruik gemaakt van gemiddelde inwonertallen met een minimum en een maximum. Zonder indicaties over de spreiding van de inwonertallen binnen een bepaalde grootteklasse¹⁸ ligt het voor de hand voor iedere klasse het rekenkundig gemiddelde aan te houden, dat wil zeggen voor de klassen 1.000-2.500, 2.500-5.000 en 5.000-10.000 (voor 1560) respectievelijk 1.750, 3.750 en 7.500. Zoals eerder is opgemerkt, is bij de berekeningen van de bevolkingsdichtheden van de verschillende (groepen van) steden uitgegaan van de oppervlakte van het beveste stadsgebied (of de zogenaamde bebouwde kom wanneer er sprake is van 'open' steden). De schattingen van de inwonertallen zijn daarom steeds aan de lage kant gehouden. De hierboven aangegeven rekenkundige gemiddelden zijn daarom als maximum aangehouden. Als minimum zijn 'ronde' waarden gebruikt, die daar ongeveer 10% onder liggen, namelijk respectievelijk 1.600, 3.500 en 7.000. Voor de klasse met minder dan 1.000

inwoners zijn de waarden voor 1560 600-750 en voor 1400 500-600.¹⁹ De totale omvang van bevolking van de 121 steden in 1560 kan zo geschat worden tussen 401.000 en 424.000 inwoners, waarvan 307.000 tot 317.000 in steden met meer dan 2.500 inwoners.²⁰ Voor het jaar 1400 varieert de schatting van 208.000 tot 221.000, waarvan 128.000 tot 133.000 in steden met meer dan 2.500 inwoners. Uit deze cijfers blijkt dat de stedelijke bevolking zich tussen 1400 en 1560 vrijwel heeft verdubbeld van ruim 200.000 tot ruim 400.000 inwoners. Verder blijkt dat een belangrijk deel van deze bevolkingsgroei is opgenomen door de steden, die reeds in 1400 qua inwonertal tot de wat grotere nederzettingen behoorden. Het aantal steden met meer dan 2.500 inwoners nam namelijk tussen 1400 en 1560 toe van 26 tot 35; het gezamenlijke inwonertal van deze categorie steden groeide echter in deze periode met circa 180.000 personen van ongeveer 130.000 tot ruim 310.000. Het aantal steden met meer dan 5.000 inwoners verdubbelde (van 12 tot 25) waarbij de omvang van de bevolking in deze categorie toenam van circa 80.000 tot circa 275.000.

De dichtheid van de bevolking (figuur 3, 4 en 5)

De voor 1560 berekende inwonertallen geven bij een totaal aan stedelijk gebied van 3.250 ha een dichtheid variërend van 123 tot 130 inwoners per hectare. Voor 1400 zijn deze waarden bij een oppervlakte van 2.850 ha respectievelijk 73 en 78 inwoners per hectare. De gemiddelden voor 1560 en 1400 zijn dan respectievelijk 126,5 en 75,5 inwoners per hectare.

Uit deze cijfers blijkt, dat in de periode 1400-1560 een sterke verdichting van de bevolking in de steden heeft plaatsgevonden. Veel andere conclusies mogen uit deze wel zeer 'algemene' waarden niet worden afgeleid. Meer inzicht in het fenomeen dichtheid in de jaren 1400 en 1560 en de verschuivingen die in de tussenliggende jaren zijn opgetreden geven de figuren 3 en 4 waarin een uitsplitsing heeft plaatsgevonden in een aantal groepen van steden, zowel naar inwonertal als naar oppervlakte van het stedelijk gebied.²¹ Ook in deze figuren gaat het om gemiddelden. De dichtheden in de

Figuur 5. De dichtheid van de bevolking in zeven steden in 1300, 1400 en 1560

verschillende steden op zichzelf gezien verschillen aanmerkelijk. Dit blijkt uit figuur 5 waarin voor een zevental steden de dichtheden voor de jaren 1300, 1400 en 1560 zijn bijeengebracht. In 1560 was Amsterdam met ruim 300 inwoners per hectare een uitschieter. Deze relatief hoge dichtheid was echter een gevolg van de snelle groei van de bevolking vanaf de jaren veertig van de zestiende eeuw. In 1514 zal het inwonertal van Amsterdam ongeveer 12.000 bedragen hebben.²² Bij een oppervlakte binnen de ommuring van 75 ha bedroeg de dichtheid van de bevolking toen omstreeks 160 inwoners per hectare. Hogere dichtheden van meer dan 200 inw./ha werden toen wel al aangetroffen, zoals in Dordrecht en Nijmegen waar op nauwelijks 50 ha meer dan 10.000 stedelingen woonachtig waren. Een beperkte bevolkingsgroei gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw in deze steden zal in deze periode nog tot enige verdere verdichting hebben geleid. Met waarden boven de 200 inwoners per hectare behoorden deze steden in het midden van de zestiende eeuw tot de dichtst bevolkte in ons land.²³ In zeer ruim bebouwde stadjes zoals Asperen kwamen daarentegen zeer lage dichtheden voor. In 1560 telde Asperen circa 900 inwoners op 22 hectare. Dit betekent een dichtheid van ruim 40 inwoners per hectare.

Uit het voorgaande moge blijken, dat het niet mogelijk is aan de hand van gemiddelde dichtheden de omvang van de bevolking van een willekeurig gekozen stad te berekenen uitgaande van de oppervlakte van die stad. Wel zijn de in de figuren 3 en 4 voor de verschillende groepen van steden aangegeven gemiddelde dichtheden te gebruiken als toetsingskader voor inwonertallen die berekend zijn aan de hand van – bijvoorbeeld – aantallen werbare mannen of communicanten. Wijken aan de hand van zodanig verkregen inwonertallen berekende bevolkingsdichtheden sterk af van de in de figuren 3 en 4 gegeven gemiddelden, dan is waakzaamheid geboden. Grote afwijkingen in dit opzicht vragen om een deugdelijke verklaring, willen de hieraan ten grondslag liggende inwonertallen geloofwaardig zijn.

De in figuur 3 aangegeven gemiddelde dichtheden (dichtheden gerelateerd aan het inwonertal) vertonen een tendens die ook uit de figuren

1 en 2 valt af te leiden: hoe meer inwoners, hoe 'dichter de pakking'. Verlopen de waarden voor 1400, zij het met een zekere progressie, vrij regelmatig, voor 1560 vertonen de (gemiddelde) dichtheden voor de steden met meer dan 5.000 inwoners een sterke stijging ten opzichte van de corresponderende waarden voor 1400. Een vergelijking van de dichtheden voor 1400 met die van 1560 lijkt de conclusie te wettigen, dat bij de stedelijke ontwikkeling in deze periode de ruimtelijke expansie is achtergebleven bij de groei van de bevolking. Vooral bij de grotere steden (met meer dan 5.000 inwoners) blijkt een aanzienlijke verdichting van de bevolking te hebben plaatsgevonden.

Een duidelijke verdichting blijkt ook uit figuur 4 (dichtheden gerelateerd aan het oppervlak stedelijk gebied). De belangrijkste stijging valt hier waar te nemen bij de steden met een oppervlakte van meer dan 55 ha. De gemiddelde dichtheid van deze groep steden bedroeg in 1400 slechts 71 inwoners per hectare tegen 168 inwoners per hectare in 1560 (zonder Amsterdam en Utrecht: 140 inw./ha). De lage dichtheid in 1400 (onder het gemiddelde van alle steden tezamen) is vooral een gevolg van de aanzienlijke ruimtelijke expansie van een aantal steden gedurende de veertiende eeuw, waaronder Delft, Leiden en Maastricht (zie voor Delft en Maastricht ook figuur 5).

De relatief hoge dichtheid van 88 inw./ha in 1400 voor de groep steden met een oppervlakte tussen de 40 en 54 hectare wordt in belangrijke mate bepaald door een viertal steden met in dat jaar een (geschat) inwonertal van 5.000 of daarboven: Dordrecht, Groningen, Middelburg en Roermond. Wat Dordrecht betreft kan de dichtheid van de bevolking in deze stad in 1400 de 200 inw./ha reeds bereikt hebben. Zoals blijkt uit figuur 5 moet in Dordrecht al gedurende de veertiende eeuw een sterke verdichting van de bevolking plaatsgevonden hebben.

Een relatief sterke verdichting geven tenslotte de kleine stadjes met een oppervlakte van 10-14 hectare te zien (van 62 tot 94 inwoners per hectare). Het betreft hier onder meer de vele kleine heerlijkheidsstadjes die in de veertiende eeuw bij de aanleg van stadsversterkingen in een ruim jasje zijn gestoken.

Het aantal stedelingen in 1200 en 1300

Tenslotte wordt aan de hand van de voor 1400 verkregen dichtheidscijfers een poging gewaagd het totaal aantal stedelingen te schatten voor de jaren 1200 en 1300.

Op de wijze waarop uitgaande van 121 steden in 1560 het aantal steden voor 1400 op 113 is bepaald, kunnen voor 1200 en 1300 respectievelijk 19 en 50 nederzettingen als 'stad' worden aangemerkt.

De oppervlakte (bebouwd) stedelijk gebied is zo nauwkeurig mogelijk geschat. Voor 1200 kan dan de gezamenlijke oppervlakte gesteld worden op circa 250 ha, voor 1300 op circa 950 ha.

Voor 1300 kunnen – behoudens Utrecht met wellicht iets meer dan 5.000 inwoners – alle steden qua inwonertal ondergebracht worden in drie grootteklassen, namelijk minder dan 1.000 inwoners, 1.000-2.500 inwoners en 2.500-5.000 inwoners. Het lijkt nu redelijk voor 1300 het aantal steden met meer dan 2.500 inwoners te stellen op 9 met een gezamenlijk inwonertal van 33.500. Bij een oppervlakte aan stedelijk gebied voor deze nederzettingen van circa 450 ha resteert voor de 41 stadjes met een inwonertal van minder dan 2.500 inwoners een totale oppervlakte van circa 500 ha. Wanneer voor deze stadjes een gelijke dichtheid wordt aangehouden als voor de stadjes met minder dan 2.500 inwoners in 1400, dat wil zeggen circa 65 inw./ha, zou het inwonertal van de 41 stadjes in 1300 32.500 bedragen hebben. De inwoners van de grotere steden hierbij geteld komt het totaal op 66.000 inwoners. De gemiddelde dichtheid van deze (50) steden zou dan circa 70 inwoners per hectare bedragen hebben. Uitgaande van dit gemiddelde zou het aantal 'stedelingen' in 1200, woonachtig in een gebied met een totaal oppervlak van circa 250 ha, 17.500 geweest kunnen zijn.

De berekende waarden voor 1200 en 1300 geven slechts een orde van grootte aan. De uitkomsten zijn onder meer direct afhankelijk van het aantal nederzettingen dat in genoemde jaren als 'stad' is aangemerkt. 'Ruimdenkend' is het mogelijk de getallen tot bijvoorbeeld 20.000 en 75.000 op te schroeven. Anderzijds kunnen ondergrenzen getrokken worden van

bijvoorbeeld 15.000 en 60.000. Gezien de bij deze verkenning van dichtheden van de laat-middeleeuwse stad verzamelde en door berekening verkregen gegevens lijken echter waarden buiten de hier gegeven 'bandbreedten' voor de inwonertallen van de steden in 1200 en 1300 niet erg realistisch.

Verwijzingen en aanvullingen

1. Atlas van Nederland, deel 2, Bewoningsgeschiedenis, uitg. Stichting Wetenschappelijke Atlas. 's-Gravenhage, 1984.
2. Figuur 17 van de in noot 1 genoemde Atlas.
3. Fruin-Nijhof, Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden van Jacob van Deventer, Facsimile-uitgave met eene inleiding van R. Fruin. 's-Gravenhage, 1917-1923.
4. B. van 't Hoff, Jacob van Deventer, 's-Gravenhage, 1953; document nr. 7, p. 37.
5. Indien Jacob van Deventer van deze steden plattegronden heeft vervaardigd, hetgeen waarschijnlijk is, dan zijn deze verloren gegaan.
6. Voor deze keuze is mede gebruik gemaakt van 'Het bodemarchief bedreigd, archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland', onder red. van W.A. van Es e.a., Amersfoort/'s-Gravenhage, 1982, in het bijzonder het overzicht op p. 17.
7. Van de voor 1560 beschouwde steden (121) waren er 64 volledig ommuurd/omwijd en omgracht, 35 gedeeltelijk omwijd en/of omgracht en 22 'open'. Van de grotere steden was alleen 's-Gravenhage niet verdedigbaar; van de overige 'open' steden behoorden er 10 qua oppervlakte tot de kleine steden (10-19 ha) en 11 tot de kleinste (minder dan 10 ha). Bij deze steden is de omvang bepaald door de oppervlakte te meten binnen een lijn die de toenmalige aaneengesloten of vrijwel aaneengesloten bebouwing van de nederzetting omsluit.
8. A.M. van der Woude, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 5 (Haarlem, 1980), p. 138. In zijn 'De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans' (in Tijdschrift K.N.A.G. 2e serie XXXVIII (1921), p. 1-38 en 174-214) geeft J.C. Ramaer een schatting van de inwonertallen van ruim honderd steden voor 1564 (p. 33 en 35-37). Deze inwonertallen zijn berekend aan de hand van een vergelijking van de omvang van het bebouwde gebied van iedere stad in 1870 (gemeenteatlas van J. Kuyper) en in 1564 (stedenatlas van Jacob van Deventer). De door Ramaer gebezigde methode roept zoveel vraagtekens op, dat van de door deze auteur berekende inwonertallen geen gebruik is gemaakt.
9. Zie hiervoor de bijlage.

10. Uitgave Stichting Wetenschappelijke Atlas, 's-Gravenhage, 1963–1977, Blad VIII.
11. Vriendelijke mededeling van Prof. dr. W. Jappe Alberts te Voorst.
12. Zo bij Schoonhoven en Gorkum in 1561 (kohieren van de 10e penning van 1562) circa 9%, Amsterdam in 1557 ruim 8%, doch in 1562 ongeveer 11,5% (J. G. van Dillen, Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, 1e deel, 1512–1611. R. G. P. nr. 69, 1929, inleiding p. XXV). Dit laatste percentage is echter in dit verband niet maatgevend, omdat hierbij sprake is van de aanzet van de stormachtige ontwikkeling die Amsterdam in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw zou doormaken. In 1514 (Informacie, uitg. Fruin (1866), p. 181) bedroeg het aantal inwoners buiten de muren nauwelijks 1%. Ter vermijding van een duidelijk te hoog dichtheidscijfer voor Amsterdam in 1560 is ook de Lastage tot het 'binnen'-stedelijk gebied gerekend.
13. Zo komt het aantal steden met meer dan 2.500 inwoners in 1560 op 35, tegen 38 in de opgave van Van der Woude voor 1525 (A. G. N., dl. 5, p. 135).
14. Voor 14 nederzettingen resulteert dit in een totale oppervlakte van 55 ha.
15. W. Jappe Alberts, H. P. H. Jansen en J. F. Niermeyer, Welvaart in Wording. 's-Gravenhage, 1977², p. 89.
16. Dr. D. E. H. de Boer te Leiden was zo vriendelijk een welwillend oog op de geschatte inwonertallen voor 1400 te werpen. Hij deed dit ook voor de eveneens in de bijlage opgenomen inwonertallen van de steden in de grootteklasse 2.500-5.000 inwoners voor het jaar 1300.
17. H. J. Keuning, Urbanisatie in de Middeleeuwen, in: Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies, nr. 35 (1966), tabel 1 op p. 203. Op een totaal van 114 steden bedroeg volgens Keuning in 1475 het aantal stadjes met minder dan 1.000 inwoners 54.
18. Eerst voor 1795 is een dergelijke spreiding voor het gehele land te bepalen (oudste volkstelling).
19. Voor 1400 is voor de laagste klasse een lager gemiddelde aangehouden omdat in 1400 relatief meer stadjes een inwonertal onder de 500 gehad zullen hebben dan in 1560. Keuning (zie noot 17) neemt voor 1475 aan, dat toen ongeveer de helft van het aantal stadjes onder de 1.000 inwoners minder dan 500 inwoners telde (26 van de 54).
20. A. M. van der Woude (zie noot 13) geeft voor 1525 het ronde getal van 300.000.
21. In figuur 3 zijn voor de inwonertallen de grootteklassen van de figuren 1 en 2 aangehouden; voor 1560 zijn de steden Amsterdam en Utrecht, beide met meer dan 25.000 inwoners buiten beschouwing gelaten, omdat de relatief hoge dichtheid van Amsterdam van meer dan 300 inw./ha – zie hierna in de tekst – het beeld vertekent. Voor figuur 4 is een zodanige indeling in groepen gekozen, dat het aantal steden per groep ongeveer gelijk is, met dien verstande dat dit aantal bij de kleinere steden (minder dan 20 ha) ongeveer 20 en bij de grotere steden ongeveer 10 bedraagt.
22. Volgens de Informacie van 1514 (uitg. Fruin (1866), p. 181) bedroeg het aantal huizen binnen de stad 2.507. Een vermenigvuldigingsfactor van tegen de 5 geeft een waarde voor het inwonertal van ongeveer 12.000.
23. Behalve Amsterdam zal ook Utrecht omstreeks het midden van de zestiende eeuw de 200 inw./ha gepasseerd zijn. Andere toenmaals als 'grote' steden aan te duiden nederzettingen haalden echter deze dichtheid niet. Voor 's-Hertogenbosch, Groningen en Haarlem kunnen waarden worden aangegeven van respectievelijk circa 190, circa 180 en circa 170 inwoners per hectare; in Delft en Leiden bedroeg de dichtheid ongeveer 150 inw./ha, in Gouda (qua oppervlakte wat kleiner dan de eerder genoemde steden) lag deze waarde in dezelfde orde van grootte.

Bijlage. Overzicht van de in beschouwing genomen steden, ingedeeld naar (geschat) inwonertal in 1560

klasse in 1560	naam stad	1560	1400	1300	1200
		klasse (inwonertal)	klasse (inwonertal)	klasse (inwonertal)	x = aanwezig
VI >25.000	Utrecht	VI (29.000)	IV (9.000)	IV (5.500)	x
	Amsterdam	VI (27.000)	III (3.000)	II (1.000)	–
V 10.000-25.000	Groningen	V (12.500)	IV (5.000)	III (4.000)	x
	Nijmegen	V (11.500)	IV (6.000)	III (3.000)	x
	Haarlem	V (16.000)	IV (7.500)	II	–
	Delft	V (14.000)	IV (6.500)	II (2.000)	–
	Dordrecht	V (12.500)	IV (8.000)	III (5.000)	x
	Leiden	V (14.000)	IV (6.000)	III (3.000)	x
	's-Hertogenbosch	V (17.500)	IV (9.000)	III (2.500)	x
Maastricht	V (13.500)	IV (7.000)	III (4.000)	x	

Bevolking in de laat-middeleeuwse stad

klasse in 1560	naam stad	1560	1400	1300	1200
IV 5.000-10.000	Leeuwarden	IV	III	x	—
	Deventer	IV	III (4.500)	III (3.500)	x
	Kampen	IV	IV (5.000)	x	—
	Zwolle	IV	III	x	—
	Arnhem	IV	III	x	—
	Zutphen	IV (6.000)	III	x	x
	Amersfoort	IV (7.000)	III	x	—
	Alkmaar	IV	III	x	—
	Hoorn	IV	II	—	—
	Gorinchem	IV	II	x	—
	Gouda	IV (9.000)	III	x	—
	's-Gravenhage	IV	II	x	—
	Rotterdam	IV	III	x	—
	Middelburg	IV	IV (5.000)	x	x
	Roermond	IV	IV (6.000)	x	—
III 2.500-5.000	Sneek	III	II	—	—
	Harderwijk	III	II	x	—
	Edam	III	II	x	—
	Enkhuizen	III	II	—	—
	Schiedam	III	II	x	—
	Schoonhoven	III (2.800)	II (2.000)	I (500)	—
	Zierikzee	III	III	x	—
	Bergen op Zoom	III	III	x	—
	Breda	III	II	x	—
Venlo	III	III	—	—	
II 1.000-2.500	Appingedam	II	I	—	—
	Bolsward	II	II	—	—
	Dokkum	II	II	x	—
	Franeker	II	II	—	—
	Harlingen	II	I	—	—
	Workum	II	II	—	—
	Hasselt	II	II	—	—
	Oldenzaal	II	II	x	x
	Culemborg	II	II	—	—
	Doesburg	II	II	x	—
	Elburg	II	I	—	—
	Groenlo	II	I	—	—
	Hatterm	II	I	—	—
	Tiel	II	II	x	x
	Wageningen	II	I	x	—
	Zaltbommel	II	II	x	x
	Oudewater	II	II	—	—
	Rhenen	II	I	—	—
	Wijk bij Duurstede	II	II	—	—
	Beverwijk	II	I	—	—
	Medemblik	II	II	x	x
	Monnikendam	II	I	—	—
	Naarden	II	II	—	—
	Brielle	II	II	x	—
	Vianen	II	I	—	—
	Vlaardingen	II	I	x	x
	Woerden	II	II	—	—
Aardenburg	II	III	III (3.000)	x	
Axel	II	I	x	—	
Brouwershaven	II	I	—	—	
Goes	II	I	—	—	
Hulst	II	II	x	x	

Bevolking in de laat-middeleeuwse stad

klasse in 1560	naam stad	1560	1400	1300	1200
II (vervolg)	Sluis	II	II	x	—
	Tholen	II	I	—	—
	Veere	II	I	—	—
	Vlissingen	II	II	—	—
	Eindhoven	II	I	—	—
	Helmond	II	I	—	—
	Grave	II	I	—	—
	Heusden	II	II	x	—
	Sittard	II	I	—	—
Weert	II	—	—	—	
I <1.000	Hindeloopen	I	—	—	—
	Sloten	I	—	—	—
	Stavoren	I	I	x	x
	IJlst	I	I	—	—
	Coevorden	I	—	—	—
	Almelo	I	I	—	—
	Delden	I	I	—	—
	Enschede	I	I	—	—
	Genemuiden	I	I	—	—
	Goor	I	I	—	—
	Hardenberg	I	I	—	—
	Kuinre	I	I	—	—
	Ommen	I	I	—	—
	Ootmarsum	I	I	—	—
	Steenwijk	I	I	—	—
	Vollenhove	I	I	—	—
	Bredevoort	I	I	—	—
	Buren	I	I	—	—
	Doetinchem	I	I	x	—
	's-Heerenberg	I	I	—	—
	Lochem	I	I	—	—
	Montfoort	I	I	—	—
	IJsselstein	I	I	—	—
	Purmerend	I	—	—	—
	Weesp	I	I	—	—
	Muiden	I	I	x	x
	Asperen	I	I	—	—
	Geervliet	I	I	—	—
	Goeree	I	I	—	—
	Heenvliet	I	—	—	—
	Heukelum	I	I	—	—
	Leerdam	I	I	—	—
	Nieuwpoort	I	I	—	—
	St. Maartensdijk	I	—	—	—
	Oostburg	I	I	x	—
	Reimerswaal	I	II	—	—
	Geertruidenberg	I	II	x	—
	Megen	I	I	—	—
	Woudrichem	I	I	—	—
	Zevenbergen	I	—	—	—
	Echt	I	I	—	—
Montfort	I	I	—	—	
Nieuwstadt	I	I	—	—	
Valkenburg	I	I	—	—	
totaal aantal steden		121	113	50	19

Berichten

De Stichting voor de Nederlandse Archeologie

De Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA) heeft in 1984 haar eerste verslag over haar werkzaamheden in de periode 1979–1983 uitgegeven. Het idee achter de oprichting van de SNA was een overkoepelend overlegorgaan van de archeologische instellingen in Nederland in het leven te roepen, dat een aantal gemeenschappelijke belangen zou behartigen. In 1979 werd besloten tot de oprichting van een dergelijke stichting, waarin alle belangrijke opgravende instellingen in Nederland participeerden. De doelstellingen van van de SNA bestaan onder meer uit het bevorderen van de prehistorische tot en met de post-middeleeuwse archeologie, het coördineren en stimuleren en het verruimen van de (financiële) mogelijkheden daartoe, het onderhouden van contacten met de werkgemeenschappen van de ZWO-Stichting voor het Archeologisch Onderzoek.

De financiële situatie was aanvankelijk niet rooskleurig, maar door het storten van opbrengsten uit voordrachten en dergelijke van met name ROB-archeologen en de honoraria van het boek van de maand 'Verleden Land' kon in 1984 een kapitaal van f 132.000,— worden vastgesteld.

Behalve met het verlenen van subsidie aan diverse archeologische activiteiten hield de SNA zich bezig met onder andere het opstellen van een leemten-nota, het geven van steun aan het onderzoek van Midden-Palaeolithische artefacten in Zuid-Limburg evenals dat van het skeletonderzoek in Nederland en informatieversterking over lopend onderzoek.

Een interessant nog te ontplooiën initiatief is het ondersteunen van een pers- en publiciteitsbureau ten bate van de Nederlandse archeologie, waarvoor K.J. Steehouwer in 1982 plannen heeft ontwikkeld. Voorts hield de SNA zich bezig met de werkgelegenheid in de archeologie. De mogelijkheid wordt niet uitgesloten dat de SNA in de toekomst — bij aanwezigheid van voldoende fondsen — als werkgever zal optreden in de sfeer van gesubsidieerde werkgelegenheidsprojecten.

Jochem Kroes

Studiedag Kleine Cultuurhistorische Elementen

Op 21 november 1984 stonden in de Statenzaal van het provinciehuis van Zuid-Holland de kleine cultuurhistorische elementen in het middelpunt van de belangstelling. Deze studiedag werd georganiseerd door het provinciaal bestuur van Zuid-Holland, in samenwerking met onder andere de Bond Heemschut en de Stichting Natuur- en Landschapsbeheer Zuid-Holland. Het doel van deze dag was de kleine cultuurhistorische elementen, die niet binnen een wettelijk kader voor bescherming vallen, uit de anonimiteit te halen. Onder kleine cultuurhistorische elementen worden verstaan minder in het oog springende zaken als bakhuisjes, drinkputten, pompen, ban-, gerechts- en schandpalen, rollepalen, tarievenborden etc. Allemaal kleine objecten die

vaak streekgebonden zijn en tot het landschap horen.

Op deze drukbezochte dag wees Kits Nieuwenkamp (Provincie) op de noodzaak tot inventarisatie van deze elementen, waarvoor naar zijn mening een belangrijke taak voor plaatselijke historische verenigingen is weggelegd. Dijkgraaf Van den Berge erkende de verantwoordelijkheid van de Waterschappen voor een niet onbelangrijk deel van deze elementen. Van de Stichting Vakgroep Restauratie wees de heer Hofmeyer op het dreigende gebrek aan voldoende, geschoolde vakmensen. Vertegenwoordigers van de Bond Heemschut en de Stichting Natuur- en Landschapsbeheer Zuid-Holland wezen op de mogelijkheid vrijwilligers warm te maken voor het beheer en onderhoud van deze elementen. Beide organisaties hebben de laatste jaren ervaring op dit gebied opgedaan, waarbij deskundige leiding wel noodzakelijk gebleken is. De laatste vertegenwoordiger benadrukte de wenselijkheid van een planmatige aanpak en een goede organisatiestructuur (waarbij naar zijn mening die van de Stichting Natuur- en Landschapsbeheer model kon staan).

Geïnspireerd door de sprekers en de discussie wilde de dagvoorzitter, gedeputeerde mevr. Günther, de behoefte aan een provinciale subsidiepot ondersteunen, waaruit gereedschappen en materialen betaald kunnen worden voor vrijwilligers die zich willen inzetten voor het behoud van deze elementen.

B. Mobach

Monumenten en landschappen: één zorg

Onder deze titel verzorgt de Vlaamse televisie in de loop van 1985 tien uitzendingen van elk 25 minuten, telkens op woensdagavond om 21.00 uur op BRT-I. Begeleidend commentaar is beschikbaar in het tweemaandelijks tijdschrift 'Monumenten en landschappen', 1985, nummer 1 (te bestellen door storting van Bfr 150 op giro 000-2001776-84 van het Fonds voor Monumenten en Landschapszorg, Brussel).

De uitzenddata en thema's zijn: 23 januari: Vijftig jaar Monumentenzorg; 20 februari: Vijftig jaar Landschapszorg; 20 maart: Het interieur; 17 april: Restauratie; 15 mei: Parken en tuinen; 12 juni: Architectuur en landschap aan de kust: een eeuw pretpark aan de rand van het water; 4 september: Boerenleven, landbouw- en monumentenzorg; 2 oktober: Het historisch landschap; 30 oktober: Wind- en watermolens; 17 november: Industriële archeologie (slot).

Het aandachtsgebied van deze reeks is veel breder dan de historische geografie, die vooral op 2 oktober aan bod lijkt te komen. Nu deze reeks loopt en de VARA op Nederland-I de vooral op biologische en esthetische waarden gerichte zaterdagse reeks 'De groene ruimte' uitzendt, rijst de vraag of er niet eens een reeks van een vergelijkbare opzet gemaakt kan worden, die de historische geografie van de Lage Landen behandelt. Samenwerking met de Vlamingen ligt daarbij om inhoudelijke en financiële redenen voor de hand. Wie pakt dit idee eens op?

K. A. H. W. Leenders